

Bartnicka, Kalina

"Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku", Jerzy Flaga, Lublin 1998 : [recenzja]

Rozprawy z Dziejów Oświaty 39, 151-153

2000

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

dziejom jednej szkoły, która od swego założenia przez Zofię Czeską w 1627 r. wychowywała i kształciła dziewczęta do życia w społeczeństwie, dając im wykształcenie intelektual-

ne, formację moralną oraz wiedzę i umiejętności praktyczne. Autorki napisały dzieło naukowe, którego treść nie tylko zapoznaje czytelnika z problematyką wychowania i kształcenia

Jerzy Flaga, *Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1998, ss. 365.

Jerzy Flaga jest związany z Instytutem Historii Geografii Kościoła w Polsce przy KUL i od lat prowadzi badania w zakresie geografii historycznej i dziejów zgromadzeń zakonnych w Polsce. Publikuje sporo i systematycznie od początków swej kariery naukowej, po polsku i w językach obcych. Jego prace cechuje staranny warsztat naukowy, ujmowanie badanych problemów w szerszej perspektywie historycznej i geograficznej (szukanie odniesień do innych krajów, głównie do Francji), rozumienie społecznych kontekstów życia religijnego i stopniowe rozszerzanie pola badawczego. W pracach związanych z dziejami zakonów w Polsce elementem stałym są odniesienia do tzw. ankiety nuncjusza Garampiego z 1773 r., która badana była m.in. przez J. Flagę w czasie jego kilkumiesięcznej kwerendy w Archiwach Watykańskich. Dane z ankiety są starannie korygowane i uzupełniane drogą poszukiwań w archiwach krajowych. Swoje prace ilustruje zestawieniami tabelarycznymi i mapami, które sprawiają, że wywody – mimo dużej ilości szczegółów – są plastyczne i czytelne. Interesuje go tematyka związana z duszpasterstwem kleru zakonnego w okresie Oświecenia w Rzeczypospolitej.

Opublikowana w 1986 r. książka *Działalność duszpasterska zakonów w drugiej połowie XVIII wieku* zajmowała się działalnością duszpasterską ogółu zakonów w Rzeczypospolitej ok. 1772 r., a w tym także duszpasterską działalnością jezuitów w ostatnim dziesięcioleciu przed kasatą zakonu. Jest to bardzo ważne dla pełnego zrozumienia fenomenu polskiego Oświecenia; książka ułatwia zrozumienie wpływu, jaki duchowieństwo zakonne wywierało na umysły społeczeństwa polskiego w dawnej Rzeczypospolitej: na lud w parafiach i warstwy wyższe społeczeństwa poprzez kapelanie dworskie. Badanie odzewu wiernych (udział w różnych formach życia religijnego organizowanego przez duchowieństwo zakonne) prowadzi do określenia nie tylko religijnych, ale i społecznych funkcji zakonów. Wyniki ujęte zostały kwantytatywnie i w wymiarze przestrzennym, a przez to są wymierne. Autor nie zajmował się analizą treści i jakości duszpasterstwa zakonnego na gruncie parafii, ani pracą oświatowo-wychowawczą zakonów,

przez co zostawił na boku kapitalny problem stosunków zakonów do szkolnictwa parafialnego i do prywatnego nauczania początkowego w domach szlacheckich. Książka daje jednak poważną podstawę do takich badań, wzbogaca wiedzę o mentalności społeczeństwa Rzeczypospolitej, a na rolę zakonów pozwala spojrzeć realnie, a nie przez pryzmat stronniczych wypowiedzi hagiograficznych lub potępiających. Cenną dokumentacją tego tematu przynosi VIII tom serii „Materiały do atlasu historycznego chrześcijaństwa w Polsce” *Zakony męskie w Polsce w 1772 roku t. 2* (Lublin 1991). W części I tego tomu, *Duszpasterstwo*, opracowanej przez Jerzego Flagę, opublikowanych zostało 60 tabel, które prezentują dane o prowadzeniu przez polskie zakony duszpasterstwa (parafialnego lub w domach świeckich), o konkretnych zagadnieniach tego duszpasterstwa, o liczbie zaangażowanych w tę działalność kapłanów. Dołączony został wykaz placówek zakonnych, które w 1772 r. zajmowały się duszpasterstwem parafialnym, oraz 6 map ilustrujących lokalizację tych placówek.

Logicznym i naturalnym następstwem badań nad duszpasterstwem zakonów stało się zainteresowanie Jerzego Flagi kształceniem duchowieństwa zakonnego w wewnętrznych studiach zakonnych i organizacją studiów zakonnych. Ich wynikiem jest monografia *Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, opublikowana została przez wydawnictwo KUL w Lublinie w 1998 r. Książka omawia wewnątrzzakonne formy kształcenia duchownych.

Recenzowana książka omawia kompleksowo zagadnienia wewnętrznych studiów zakonnych. Jest popisem erudycyjnym: materiałow, merytorycznie i bibliograficznie. Składa się z metodologicznego Wstępu i czterech rozdziałów: I. Organizacja i struktura studiów zakonnych; II. Lektorzy i studenci; III. Formacja duchowna młodzieży zakonnej; IV. Program nauczania w studiach zakonnych. Opatrzona została szerokim aparatem naukowym, uzupełniona aneksem, w którym w 31 tablicach zestawiał autor dane statystyczne o studiach i lektorach zakonnych w Polsce około 1772 r. w polskich zakonach. Autor uzasadnił potrzebę

podjęcia tematu tym, że uformowanie i wykształcenie duchowieństwa zakonnego decydowało o skuteczności i formach jego wpływu, a ponadto, że „Mentalność społeczeństw i poziom ich kultury są zawsze w jakimś stopniu z jednej strony odbiciem, a z drugiej – miernikiem wykształcenia i mentalności działających wśród nich [...] wspólnot zakonnych” (s. 5); „poznanie formacji intelektualnej duchowieństwa zakonnego w XVII i XVIII w. pozwala zrozumieć wiele innych zjawisk szerszej natury, które wykraczają nierzadko poza kwestie ściśle zakonne” (s. 9).

Nowsze badania nad Wiekami Oświecenia w Polsce wykazują, że w XVIII wieku zakony – nawet wcześniej niż duchowieństwo świeckie – zaczęły podnosić swój poziom intelektualny. Nie jest kwestionowany wpływ kleru zakonnego na społeczeństwo Rzeczypospolitej, natomiast brakuje badań o jego formowaniu intelektualnym; literatura na ten temat jest fragmentaryczna i nierówna pod względem wartości merytorycznych. Sprawy kształcenia kleru zakonnego powinny interesować historyków oświaty. Od ponad stu lat badacze dziejów oświaty pasjonowali się jednak głównie problemami reform szkół publicznych i Komisją Edukacji Narodowej. W kontekście ugruntowanej opinii o ciemnocie kleru zakonnego w XVIII wieku, badania nad wewnętrznymi studiami zakonnymi wydawać się mogły mało atrakcyjne. Jeśli nawet zajmowano się reformami pijarskimi i jezuickimi to przede wszystkim prowadzonymi przez te zakony szkołami świeckimi i ich związkami z KEN.

Obiektywnie trzeba stwierdzić, iż badania nad kształceniem kleru zakonnego są zaniedbane i trudne, wymagają ogromnej erudycji, wiedzy o przemianach organizacji i życia wewnętrznego zakonów na przełomie XVII i XVIII wieku, zbadania ich piśmiennictwa i publikacji. Konieczne są kweryndy zakonnych i kościelnych zbiorów archiwalnych. Badacz powinien uwzględniać kilka perspektyw badawczych: oprócz religijnej – społecznej, ogólnokulturalną, oświatową. Warunki te, w moim przekonaniu, spełnił Jerzy Flaga w znacznej mierze. Doskonalił podstawę znalazł w swoich wcześniejszych badaniach, ale rozszerzył granice chronologiczne swojego dotychczasowego pola badawczego i włączył do niego problematykę edukacyjną. Cenne okazało się jego doświadczenie dokumentalisty i długoletnie badania nad geografią historyczną Kościoła w Polsce.

Książka Jerzego Flagi gromadzi ogromny materiał erudycyjny, częściowo wydobyty z wcześniejszych opracowań, w dużej mierze uzupełniony własnymi badaniami źródłowymi. Nie zawsze kompletne, ale bogate, dają w sumie niezły wgląd w omawiane zagadnienia,

pobudzają do refleksji. Autor, o ile możliwe stara się omawiane zagadnienia omawiać z pewnej perspektywy i daje odniesienia do zjawisk tego samego rodzaju za granicą, we Francji. Nie wzbudzają większych zastrzeżeń trzy pierwsze rozdziały zajmujące się rozwojem i życiem wewnętrznym studiów zakonnych w XVII i XVIII wieku; J. Flaga przedstawia typy studiów, pokazuje ich odmienność i cechy wspólne w różnych zgromadzeniach. Bardzo interesujące są dane dotyczące uczniów i lektorów (nauczycieli). Omawia ich poziom, kategorie, liczebność, powinności i przywileje, władzę nad zwierzchności i zainteresowanie władz zakonnych sprawą kształcenia młodzieży duchownej.

Pewne zastrzeżenia wzbudzać może rozdział IV, i to nie ze względu na to co zawiera, a ze względu na to czego w nim zabrakło. Wyraźnym niedociągnięciem jest brak informacji o bibliotekach zakonnych i lekturach nakazywanych konstytucjami zakonnymi. Autor zastrzega się wprawdzie, że sprawa ta wymaga odrębnych badań archiwalnych, ale w moim przekonaniu, jest to tak istotny czynnik kształcenia, że należałoby – bodaj ogólnie – zagadnienia te omówić. Druga uwaga krytyczna dotyczy braku porównania rytmu przemian programów nauczania w studiach zakonnych z analogicznymi przemianami w szkołach dla młodzieży świeckiej. Tu może warto byłoby – bodaj dla wieku XVIII – pokazać też jakiś rytm lub porządek przemian. W ogóle wydaje się, że autor programy nauczania w studiach zakonnych ujął zbyt mało historycznie, traktując równorzędnie dane z różnych nie tylko lat, ale i epok. Mówiąc, na przykład, o nauczaniu retoryki u kapucynów (s. 199) zestawia jednym tchem informacje z lat 1575, 1733 i 1843. Poruszając sprawę tomizmu w nauczaniu filozofii w studiach karmelińskich (s. 218 i 219), obok konstytucji z r. 1605 stawia bardzo ogólne stwierdzenie, że w XVIII w. „zaznaczyła się wyraźna różnica” w postawie władz generalnych i prowincjonalnych do tego zagadnienia.

Zabrakło też próby określenia zasięgu wpływu ideologii oświeceniowej na pracę studiów zakonnych. Wydaje się, że dokonująca się wtedy reforma edukacyjna nie ominęła tych studiów, nie tylko w zakresie teologii, ale też retoryki i filozofii. Księża zakonnici podejmowali przecież prace nie tylko duszpasterskie, ale i nauczycielskie, w modernizujących się szkołach publicznych: w połowie XVIII w., przed i po utworzeniu Komisji Edukacji Narodowej, i byli do tego przygotowani m.in. w studiach wewnętrznych. W bibliografii zabrakło prac Stanisława Kota i Łukasza Kurdybachy na temat udziału pijarów w reformach oświe-

cenionych w polskim szkolnictwie, a zwłaszcza książki tego ostatniego *Kuria rzymska wobec Komisji Edukacji Narodowej*, która przynosi ciekawe materiały na temat idących z Rzymu sugestii zatrudniania zakonników w pracach nauczycielskich np. w szkolnictwie parafialnym.

Uwagi krytyczne, która można by rozszerzyć o kilka potknięć i powtórzeń w szczegółach – nie podważają dużej wartości naukowej i pionierskiego charakteru książki. Monografia Jerzego Flagi *Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku* nie tylko wzbogaca i poszerza zasób wiedzy o kształceniu duchowieństwa zakonnego. Ogromną wartością tej monografii jest wzbogacenie mapy szkolnictwa

średniego i ponadśredniego Rzeczypospolitej o wiele instytucji (183 studiów zakonnych filozoficzno-teologicznych około 1772 r., nie licząc ośrodków nauczania retoryki i nowicjatów), w których kształciło się w tym czasie około 1650 kleryków zakonnych. To poważnie zmienia obraz polskiej oświaty w Wieku Oświecenia, wskazuje na spore rezerwy ludzi o wykształceniu średnim czy nawet półwyższym, którzy musieli oddziaływać na poziom ogólny społeczeństwa, nie tylko w pracy duszpasterskiej jako grupa, do której docierały prądy oświeceniowe. Monografia Jerzego Flagi przynosi nie tylko bogaty nowy materiał faktograficzny, ale też pobudza do przemyśleń i inspiruje do dalszych badań.

Kalina Bartnicka

Marian Surdacki: *Dzieci porzucone w Szpitalu Świętego Ducha w Rzymie w XVIII wieku*. Towarzystwo Naukowe KUL. Lublin 1998, ss. 464.

Marian Surdacki, historyk związany z Katolickim Uniwersytetem Lubelskim, zajmuje się problematyką historii opieki społecznej. Wydana w ubiegłym roku książka, po *Opiece społecznej w Wielkopolsce Zachodniej w XVII i XVIII wieku*, jest drugą znaczącą pozycją w dorobku naukowym autora. Książka jest owocem kilkuletnich pobytów autora w Wiecznym Mieście i kwerend, jakie przeprowadził w rzymskich archiwach. Jak sam zaznacza we wstępie, w przeciwieństwie do kłopotów wielu historyków, cierpiących na brak dokumentacji źródłowej, dla niego problemem było uporanie się z ogromem spuścizny po działalności Szpitala Świętego Ducha. Ogrom i bogactwo zachowanych materiałów stały się także przyczyną zmiany pierwotnej koncepcji pracy, jaką była klasyczna monografia Szpitala Świętego Ducha, szpitala składającego się z dwóch niezależnych, w sensie pełnionej funkcji, zakładów – przytułku dla podrzutków i lecznicy dla chorych. Autor postanowił ograniczyć swe rozważania do dzieł rzymskiego *brefotrofium* wraz z całokształtem problemów życia podrzutków, również poza szpitalem. Ów ogrom materiałów wykorzystanych przez autora znalazł swe odzwierciedlenie w liczącej trzydzieści kilka stron bibliografii. Jej pobieżny choćby ogląd unaocznia jak mało znane na gruncie polskim są zagadnienia opieki społecznej, szpitalnictwa, działalności dobroczynno-charytatywnej. Tym większa więc zasługa Autora, który problematykę tę przybliżył polskiemu czytelnikowi.

Praca składa się z 10 rozdziałów. Dwa pierwsze pełnią rolę wprowadzenia – przedstawił w nich Autor krótki rys historii szpitalnictwa w Europie i Rzymie, w rozdziale drugim

– powstanie, strukturę i organizację wewnętrzną Szpitala Świętego Ducha. Swe rozważania rozpoczął Autor od starożytności, podkreślając, że choć ludzie chorych i kalekich traktowano ówczesnie jako jednostki całkowicie nieprzydatne społecznie, można jednak zaobserwować pewne instytucjonalne formy opieki nad nimi jak pozostające pod opieką kapłanów świątynie, *jatrea*, czyli prywatne kliniki lub też organizowane przez zamożnych szpitale dla chorych członków rodzin. Dopiero jednak chrześcijaństwo przyniosło zasadniczą zmianę w spojrzeniu na człowieka potrzebującego pomocy i opieki, a działalność charytatywna stała się jedną z zasadniczych funkcji Kościoła. Rozwój szpitalnictwa wiązać można z powstawaniem zgromadzeń zakonnych, których wiele wpisywało do swej reguły służenie i niesienie pomocy chorym i biednym. Duże zasługi mieli tu benedyktyni, cystersi, w Kościele wschodnim – bazylianie, potem, w XI i XII w., rycerskie zakony szpitalne jak joannici, łazarzyści, bożogroby, teutoni i templariusze. Najważniejszym zgromadzeniem zakonnym prowadzącym szpitale byli jednak kanonicy regulami Świętego Ducha, zwani duchakami. Duchacy i duchaczki wyspecjalizowali się w sprawowaniu opieki nad dziećmi niechcianymi, czyli podrzutkami, a w okresie średniowiecza prowadzili w całym świecie chrześcijańskim 1250 szpitali. Rzymski Szpital Świętego Ducha, założony w 1198 r. obchodził w zeszłym roku 800-lecie swego istnienia. Od niemal początku stał się najpoważniejszą instytucją charytatywną chrześcijańskiego świata. Jako szpital pański cieszył się stałą opieką Stolicy Apostolskiej, która pozwoliła mu przetrwać najtrud-